

יצחק מייטליס

כשהארכאולוגיה אינה פוגשת את ההיסטוריה: על אי-התאמות בין המקורות ההיסטוריים החוץ-מקראיים למחקר הארכאולוגי

סוגיית אי-ההתאמה בין התיאורים המקראיים לתוצאות המחקרים הארכאולוגיים היא סוגיה עתיקת יומין. על העדר ממצא ארכאולוגי התומך בסיפור כיבושן של יריחו והעי כפי שמתואר בספר יהושע נשתברו קולמוסים רבים. הדעה הרווחת במחקר היא שלאור העדרן של עדויות ארכאולוגיות תומכות לסיפור כיבושן של ערים אלה, יש להסיק שסיפור כיבוש הארץ המתואר בספר יהושע אינו משקף אמת היסטורית.¹ בשנים האחרונות רווחת גם הטענה, שהעדר ממצא ארכאולוגי משמעותי בירושלים מהמאה העשירית לפנה"ס מלמד שגם לתיאורי המקרא על ממלכת דוד ושלמה אין בסיס היסטורי.² אין בכוונתי כאן לעסוק בשאלת היחס בין המקרא לארכאולוגיה. מאמר זה בא להציג שאלה אחרת: האם בעיית הסתירה בין הטקסט הכתוב לממצא הארכאולוגי הדומם היא נחלת המקורות המקראיים בלבד? דומה שעד עתה לא ניתנה תשומת לב ראויה לאי-ההתאמה בין מקורות היסטוריים חוץ-מקראיים לממצא הארכאולוגי. ככל שחולפות השנים מצטברות עוד ועוד עדויות המלמדות שבעיית אי-ההשתקפות של המקור ההיסטורי בממצא הארכאולוגי הולכת ומחריפה. על בעיה זו כבר עמד בעבר ההיסטוריון המקראי נדב נאמן בשני מאמרים המפרטים חמישה מקרים מירושלים ומסביבותיה שבהם אין התאמה בין הממצא הארכאולוגי למקורות ההיסטוריים.³ בחלק מן המקרים הסתירה

- * ברצוני להודות לרב פרופ' יואל אליצור שעבר על כתב היד ותרם רבות בהערותיו ובהארותיו.
1. לדוגמה ראו: נ' נאמן, 'פרשת "כיבוש הארץ" בספר יהושע ובמציאות ההיסטורית', בתוך: נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים 1990, עמ' 284-347.
  2. ראו: י' פינקלשטיין ונ"א סילברמן, **ראשית ישראל: ארכאולוגיה, מקרא וזיכרון היסטורי**, תל אביב תשס"ג; הנ"ל, **דוד ושלמה: בין מציאות היסטורית למיתוס**, תל אביב תשס"ו.
  3. N. Na'aman, 'Does Archaeology Really Deserve the Status of a "High Court" in Biblical and Historical Research?', in: B.E.J.H. Becking and L.L. Grabbe (eds.), *Between Evidence and Ideology (Oudtestamentische Studiën 59)*, Leiden 2011, pp. 165-183 מורחב יותר בעברית: נ' נאמן, 'האם הארכאולוגיה אכן ראויה למעמד של "פוסק עליון" בבית הדין של ההיסטוריה המקראית?', בתוך: ע' אטקס ואחרים (עורכים), **אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל, שי לצבי (קותי) יקותיאל**, ירושלים 2016, עמ' 17-31.

ברורה ומובהקת, כמו למשל בעניין העדר ממצא ארכאולוגי בירושלים מתקופת אל עמארנה (המאה הארבע עשרה לפנה"ס) ומתקופת עזרא ונחמיה, ולהלן אעסוק במקרים אלו. מנגד, הדוגמה שהביא נאמן מבית אל אינה חזקה דיה, שכן כל זמן שלא נמצא המתקן הפולחני של עגל הזהב שהונח בבית אל, ניתן לומר שהאתר החפור בתל ביתין איננו בית אל של ירבעם.⁴ מכל מקום, מסקנתו של נאמן היא שהעדר ממצא ארכאולוגי הוא תוצאה של סחף ותהליכי חורבן והרס האופייניים לאתרים הרריים, או שהוא אופייני למצב שבו היישוב באתר בתקופה מסוימת היה דליל, ולכן לא נותרו בו שרידים מתקופה זו.⁵ נאמן קיבל אפוא את האמרה הידועה שלפיה במקרים מסוימים "היעדר ראיות אינו ראיה להיעדרן".⁶ בסיכום דבריו כתב שיש לשלב בין הממצא הארכאולוגי למקור ההיסטורי, ושהסתמכות על ממצא ארכאולוגי בלבד עלולה לעוות את תמונת המציאות הקדומה.

אף שעיקרי דבריו מקובלים עליי, מתברר שבעיית הסתירה בין הממצא הארכאולוגי למקור ההיסטורי רחבה יותר וקיימת גם באתרים במישור ולא רק באתרים הרריים, וכן גם בתקופות שבהן על פי העדויות ההיסטוריות היישובים היו מאוכלסים ומבוצרים. מטרת מאמר זה היא להרחיב את היריעה: להציג את הנקודות שבהן הארכאולוגיה אינה פוגשת את ההיסטוריה, ולתהות מחדש על מקומה של הארכאולוגיה בחקר העבר. הנתונים שיוצגו כאן אינם חדשים, אולם חלקם לא זכו להתייחסות, ולחלקם ניתנו תשובות נקודתיות, לעיתים מאולצות. כשמחברים את כל המקומות שבהם אין התאמה בין הממצא בשטח לבין המקורות ההיסטוריים, מתברר שמדובר בתופעה רחבה הדורשת חשיבה מחודשת על מקומה של הארכאולוגיה בחקר העבר.

בשורות הבאות נסקור אחד עשר מקרים שבהם ממצאי הארכאולוגיה אינם עולים בקנה אחד עם המקורות ההיסטוריים, נציג כמה דוגמאות שבהן הארכאולוגיה משנה את מסקנותיה לאור מחקרים חדשים, מה שמעלה את השאלה באיזו מידה מסקנות המחקר הארכאולוגי מבוססות דיין כדי ליצור תמונת עבר, וננסה לבחון את שאלת היחס בין ההיסטוריה לארכאולוגיה.

4. על דעת רמב"ן ור' אשתורי הפרחי שהיו שני מקומות בשם בית אל, אחד באפרים ואחד בבנימין, ראו בספרי פרשת דרכים – מבט ארכאולוגי וגאוגרפי בפרשיות השבוע, ירושלים תשע"ה, עמ' 86-82.

5. נאמן, 'האם הארכאולוגיה' (לעיל, הערה 3), עמ' 30.

6. שם.

מקורות היסטוריים מול הממצא הארכאולוגי

כתבי המארות

בכתבי המארות שנמצאו במצרים מוזכרות ערים שונות בארץ ישראל, ובהן עיר בשם אורשם או אורשלם, המזוהה על ידי רוב גדול של החוקרים כירושלים. עיר זו מוזכרת הן בקבוצת הקללות הקדומה, המכונה 'קבוצת ברלין' ומתוארכת לסוף המאה העשרים לפנה"ס, הן בקבוצה המאוחרת יותר, שנמצאה בסקארה שליד קהיר ומתוארכת לסוף המאה התשע עשרה לפנה"ס.⁷

אם אכן מדובר בירושלים המוכרת והידועה, הרי שעיר זו הייתה חשובה עד כדי כך שגם במצרים הרחוקה ידעו את שמה. אולם עד עתה הממצאים ממאות אלה בירושלים דלים ביותר, וספק אם הם משקפים את קיומו של יישוב במקום.⁸ המחקרים הארכאולוגיים שנעשו בעיר דוד מלמדים שירושלים החלה את קיומה כעיר משמעותית רק במאה השמונה עשרה לפנה"ס.

מדובר אם כן באי-התאמה מובהקת בין כתבי המארות לממצא בשטח, שניתן לפתור אותה בכמה דרכים. האחת: קריאת המילה שנכתבה במצרית עתיקה היא שגויה ואין מדובר בירושלים,⁹ או שמדובר בירושלים אחרת ולא בזו המוכרת והידועה.¹⁰ השנייה: התיארוך המבוסס על חרסים אינו מדויק, ויש להקדים את בניית

7. ראו: א' מלמט, 'ירושלים בשחר ימיה', בתוך: ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), **ספר ירושלים – תקופת המקרא**, ירושלים תש"ס, עמ' 13-22.

8. על הממצאים המעטים מתקופה זו ראו: ל' מייטליס, **הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ח, עמ' 52-69. לסיכום מעודכן (אם כי חלקי) ראו: A.M. Maeir, 'Assessing Jerusalem in the Middle Bronze Age: A 2017 Perspective', *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region* 11, 2017, pp. 64-74.

9. אני מעלה אפשרות זו אף שלא הוצעה עד כה. נראה שקיימת מוסכמה בקרב החוקרים שקריאה זו נכונה ללא ספק.

10. זו היא הצעתו של נדב נאמן; ראו: N. Na'aman, 'Canaanite Jerusalem and its Central Hill Country Neighbors in Second Millennium B.C.E.', *UF* 24, 1992, pp. 275-291. דעתו לא התקבלה על ידי רוב החוקרים. לעומתו הציג אמנון בן תור שהרשימה בכתבי המארות אינה משקפת ריאליה התיישבותית, ואין ללמוד ממנה על יישובי התקופה שבה נכתבו המכתבים; ראו: A. Ben-Tor, 'Do the Excretion Texts Reflect an Accurate Picture of the Contemporary Settlement Map of Palestine?', in: Y. Amit et al. (eds.), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context – a Tribute to Nadav Naaman*, Winona Lake 2006, pp. 63-87.

העיר ירושלים למאה העשרים לפנה"ס.¹¹ והשלישית: יש לאחר את תיארוך כתבי המארות לתחילת תקופת הברונזה התיכונה, דהיינו לאמצע המאה השמונה עשרה לפנה"ס.¹² אך מכיוון שבעיית אי-ההתאמה בין מקורות כתובים לבין ממצא ארכאולוגי דומם רחבה יותר, נראה כי פתרון נקודתי זה אינו מספק.

ירושלים ומכתבי אל עמארנה

בארכיון שנתגלה באל עמארנה שבמצרים התגלו מכתבים שנשלחו ממלכי ערי המדינה בכנען וממלכות שונות במזרח התיכון למלכי מצרים אמנחותפ השלישי ואמנחותפ הרביעי (אח'נאתון), ששלטו במצרים באמצע המאה הארבע עשרה לפנה"ס. בין המכתבים שהתגלו נמצאו שישה מכתבים ממלך ירושלים, ומהם משתמע שירושלים הייתה עיר ממלכה גדולה ששלטה על שטח נרחב למדי.¹³ הממצאים הארכאולוגיים בירושלים מתקופה זו אינם תואמים את הציפיות מעיר ממלכה. זאת בניגוד לערי ממלכה אחרות באותה תקופה כמו שכם, לכיש, גזר וחצור, שבהן הממצאים מתאימים לעיר ממלכה בתקופה זו.¹⁴ הממצאים שהתגלו בירושלים דלים ביותר ומרוכזים במדרון המזרחי של עיר דוד. נוסף לכך התגלו כמה קברים בהר הזיתים, בארמון הנציב ובשכונת נחלת צדוק.¹⁵ מיעוטם של הממצאים הביא להשערה שלמעשה לא היה יישוב של ממש בירושלים בתקופת הברונזה המאוחרת.¹⁶

11. עד עתה לא פורסם דו"ח חפירות מלא על החפירות באזור הגיחון, וכל מה שאנו יודעים מבוסס על פרסומים פופולריים חלקיים של החופרים. עד שמכלול כלי החרס שנמצאו באתר והקונטקסט שלהם לא יפורסמו, לא יהיה אפשר לקבוע את התאריכים של מערכת הביצורים סביב הגיחון.
12. כך הציע אהרן מאיר; ראו: א' מאיר, 'ירושלים לפני דויד: סקירה ארכיאולוגית מסוף העידן הפרהיסטורי ועד לסוף תקופת הברזל א', בתוך: **ספר ירושלים – תקופת המקרא** (לעיל, הערה 7), עמ' 50, הערה 68. וראו מאמרה של קתרין שטרייט, הטוענת להקדמת תקופת הברונזה התיכונה 2 כדי להתאים את המצב היישובי לכתבי המארות: K. Streit, 'A Maximalist Interpretation of the Execration Texts – Archaeological and Historical Implications of a High Chronology', *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 13, 2017, pp. 59-69.
13. על המכתבים ראו: צ' כוכבי-רייני ושי' אחיטוב, 'ירושלים במכתבי אל עמארנה', בתוך: **ספר ירושלים – תקופת המקרא** (לעיל, הערה 7), עמ' 23-32. לסיכום הדעות בעניין שטחה של ממלכת ירושלים ראו: מייטליס (לעיל, הערה 8), עמ' 177, וכן ראו: ג' גליל, 'ערי הממלכה הכנעניות במאה ה"ד לפנה"ס: היקפן ומעמדן המדיני', **קתדרה** 84, תשנ"ז, עמ' 7-54.
14. על יישובים אלה ראו: **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים 1992, בערכים המתאימים.
15. על הממצאים הארכאולוגיים מתקופה זו ראו: מאיר (לעיל, הערה 12), עמ' 33-66.
16. לסקירת הדעות השונות בעניין זה ראו: ל' פינקלשטיין ונ"א סילברמן, 'ארכאולוגיה ומקרא בפרוש האלף השלישי – מבט מן המרכז', **קתדרה** 100, תשס"א, עמ' 47-64.

אין ספק שלולי גילויים של מכתבי אל עמארנה, שתיארוכם לתקופת הברונזה המאוחרת ודאי, לא היה עולה בדעתנו שירושלים הייתה עיר ממלכה במאה הארבע עשרה לפנה"ס. אולם בעקבות גילויים של המכתבים מנסים חוקרים רבים להיעזר בכל בדל של ממצא על מנת להתאימו לתמונה המצטיירת מן המכתבים.¹⁷

ראוי לציין את גילויי של שבר קטן של לוח (בין שניים לשלושה סנטימטרים) בחפירות העופל בירושלים, ובו כמה סימנים בכתב יתדות. על פי הכתב נראה שיש לתארך את הכתובת למאה הארבע עשרה לפנה"ס. ממצא זעיר אך ייחודי זה מלמד על יכולת כתיבה ברמה גבוהה, האופיינית רק לבתי מלוכה בעת ההיא.¹⁸ ממצא זה רומז אומנם על קיומה של עיר ממלכה במקום, אולם עד עתה לא התגלתה ולו פיסה של קיר המתוארכת לתקופה זו.

ירושלים בתקופה הפרסית

אחת השאלות הבלתי פתורות היא הסתירה בין תיאור בניית החומה על ידי נחמיה (נחמיה ג'-ד') והאכלוס הכפוי של ירושלים בעשירית מיושבי פחוות יהד (שם י"א, א), להעדר ממצא ארכאולוגי משמעותי מהתקופה הפרסית בירושלים. העדר ממצא ארכאולוגי ברור מתקופה זו הביא את הארכאולוג ישראל פינקלשטיין לטעון, שתיאור בניית החומה משקף את הביצור החשמונאי שממנו יש שרידים בשטח, ולא את התקופה הפרסית. לדעתו, בתקופה הפרסית הייתה ירושלים כפר קטן ולא מבוצר.¹⁹ אילו היה מדובר במקור המקראי בלבד החרשתי, אולם נדב נאמן מצביע על כך שקיימים מקורות היסטוריים חיצוניים למפעלי הבנייה של נחמיה ולחשיבותם בתקופה הפרסית.²⁰ נאמן, שחולק במקרה זה על פינקלשטיין, מציין מקור מכתבי יב (אלפנטינה שבדרום מצרים), שהייתה מושבה של חיילים יהודיים ששירתו בצבא הפרסי במאה החמישית לפנה"ס. במכתב מבקשת הנהגת המושבה הצבאית מבגוהי,

17. על מנת לגשר על הפער בין הממצא הארכאולוגי לטקסט ההיסטורי הציע נדב נאמן שירושלים לא הייתה עיר אלא מצודה שלטונית מוגבלת בשטחה; ראו: נ' נאמן, 'תעודות עמארנה בין מחקר היסטורי לממצא ארכאולוגי: במלאת 120 שנה לגילוי ארכיון עמארנה', **זמנים** 101, 2008, עמ' 4-12. להסבר אחר ראו: נאמן, 'האם הארכאולוגיה' (לעיל, הערה 3), עמ' 19-20; N. Na'aman, 'Jerusalem in the Amarna Period', in: C. Arnould-Béhar & A. Lemaire (eds.), *Jérusalem antique et médiévale – Mélanges en l'honneur d'Ernest-Marie Laperrousaz*, Paris 2011, pp. 31-48.

18. ראו: E. Mazar et al., 'Jerusalem 2: a fragment of a cuneiform tablet from the Ophel excavations', *Israel Exploration Journal* 64 2, 2014, pp. 129-139.

19. ראו: I. Finkelstein, 'Jerusalem in the Persian (and Early Hellenistic) Period and the Wall of Nehemiah', *Journal for the Study of the Old Testament* 32, 2008, pp. 501-520.

20. ראו: נאמן, 'האם הארכאולוגיה' (לעיל, הערה 3), עמ' 23-25.

מושל פחוות יהד, מיוחנן הכוהן הגדול ומחבריו הכוהנים בירושלים שיתערבו לטובתם אצל הרשויות הפרסיות של פחוות 'עבר הנהר'. נאמן מסיק מכאן שירושלים הייתה בתקופה זו יישוב בעל חשיבות עם הנהגה ומוסדות אזרחיים וכוהניים.

נאמן מציין מקור נוסף **מספר בן סירא**. ספר זה התחבר בתקופת שלטון בית סלווקוס, בראשית המאה השנייה לפנה"ס, ובו נכתב: "נחמיה יאָדָר זכרו, המקים את חרבותינו, וירפא הריסותינו, ויצב דלתים ובריח"²¹. דברים אלו נכתבו עשרות שנים לפני תחילת המרד החשמונאי ומתייחסים בבירור למפעלי הבנייה של נחמיה, ולכן לא ניתן לטעון שמפעלי בנייה אלו מתארים את התקופה החשמונאית.

את היעלמה של חומת נחמיה תירץ נאמן בכך שהייתה זו חומה צרה שנבנתה על קצה המדרון התלול המזרחי של עיר דוד, ולכן היא נסחפה ונעלמה. אולם כפי שנראה, הבעיה רחבה יותר.

ירושלים בתקופת בית תלמי

בית תלמי שלט בארץ ישראל ובירושלים כמאה שנים, בשנים 301-200 לפנה"ס. יוסף בן מתתיהו מצטט היסטוריון יווני בשם אגאתארכידס איש קנידוס שקדם לו, המספר על כיבושה בעורמה של ירושלים, העיר המבוצרת והחזקה, בידי תלמי²². גם **באיגרת אריסטיאס** המתוארכת לתקופה ההלניסטית מסופר על הגלייתם ומכירתם לעבדות של מאה אלף מתושבי יהודה בעת הכיבוש של תלמי הראשון.

יוסף בן מתתיהו מוסיף ומספר שמאה שנים לאחר כיבושו של תלמי כבש אנטיוכוס השלישי מבית סלווקוס את ירושלים, ובעקבות שיתוף הפעולה של תושבי ירושלים הוא העניק להם זכויות מיוחדות על מנת לשקם את העיר שסבלה קשות במלחמה²³.

ממקורות אלו משתמע שירושלים הייתה עיר משמעותית בתקופה ההלניסטית הקדומה, אולם אין לכך כל סימוכין בממצא הארכאולוגי. הממצא מתקופה זו דל, ופרט לשברי כלי חרס שחלקם מיובאים מרודוס (ומהם ניתן להסיק על קשרים של ירושלים עם אזור יוון או על נוכחות של חיילים יוונים במקום), כמעט שלא נמצא אף ממצא ארכיטקטוני אחד המתוארך לתקופה זו. אין למעשה כל עדות ארכאולוגית לקיומה של עיר משמעותית במקום זה בתקופת בית תלמי²⁴.

21. **ספר בן סירא**, מט יג, בתוך: **הספרים החיצונים** ב, מהד' א' כהנא, ירושלים תש"ל, עמ' תקכז.

22. יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות היהודים**, ספר שנים עשר 4-7.

23. שם, 138-139.

24. ראו: ה' גבע, ערך 'ירושלים', **האנציקלופדיה החדשה** (לעיל, הערה 14), עמ' 639-640. עם זאת, לאחר למעלה ממאה שנות חפירה בעיר דוד התגלה לאחרונה מבנה בחניון גבעתי המתוארך לתקופה ההלניסטית הקדומה. לפרסום ראשוני ראו: ד' בן עמי וי' צ'חנוביץ, 'הפערים מצטמצמים:

סיכום בניינים: מספר מקורות היסטוריים שונים, בלתי תלויים האחד בשני, הדנים בארבע תקופות היסטוריות שונות, מעידים על כך שירושלים הייתה עיר מיושבת ומאוכלסת, הידועה גם במצרים המרוחקת מאות ק"מ ממנה, אולם הממצא הארכאולוגי הידוע לנו אינו תומך במקורות אלו. כאן המקום לציין שירושלים נחפרת על ידי עשרות ארכאולוגים כבר למעלה ממאה וחמישים שנה. הסיכוי שיימצא בעתיד ממצא נוסף באזורים שנחפרו המשקף את המקורות ההיסטוריים הוא קלוש ביותר. יש אומנם שטחים נרחבים שעדיין לא נחפרו, אולם אלו הם שטחים בנויים, ובמצב הנוכחי לא ניתן לחפור בהם.

לאור זאת עלתה הצעה לחפש את ירושלים בתקופות המדוברות באזור שלא נחפר עד עתה – הר הבית. על פי הצעה זו, ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה 1 (תקופת כתבי המארות), בתקופת הברונזה המאוחרת (תקופת מכתבי אל עמארנה) ובתקופות הפרסית וההלניסטית הייתה במקום שבו נמצא כיום הר הבית.²⁵ שטחו של הר הבית הוא כ-145 דונם, והוא אכן יכול להכיל עיר בעלת שטח משמעותי (לשם השוואה, שטחה של גזר הוא כ-130 דונם ושל מגידו הוא כ-100 דונם).

את ההשערה הזאת לא ניתן לבדוק, ודומה שבעלי הצעה כמו מכריזים שאין לארכאולוגיה כלים להתמודד עם הבעיות שהועלו לעיל. אין הם מציעים הסבר לכך שבשלוחת עיר דוד יש ממצאים משמעותיים מתקופת הברונזה התיכונה 2 ומתקופת הברזל 2 וכן החל מהתקופה החשמונאית, ודווקא מהתקופות שלהן יש מקורות היסטוריים אמינים המשייחים לפי תומם, אין ממצאים תואמים בשטח.²⁶

בספרי **לחפור את התנ"ך** הצעתי גישה אחרת, המתבססת על יוסף בן מתתיהו ועל אופי פני השטח באזור שערי חולדה שמדרום להר הבית. לפי הצעתי, החשמונאים

התקופה ההלניסטית המאוחרת בעיר דוד, **ארץ ישראל לא (ספר אהוד נצר)**, תשע"ה, עמ' 30-37. יש לשים לב לכך שכותרת המאמר היא 'הפערים מצטמצמים', שכן המבנה שהתגלה הוא מתקופת בית סלוקוס ואולי מסוף בית תלמי, ועדיין יש 100 שנים של פער בין הממצא הארכאולוגי לעדויות ההיסטוריות. מכל מקום, חשיפת המבנה רק מחזקת את הטענה שהעדר ממצא מתקופה מסוימת בחפירות באתר אינו משקף בהכרח את תולדותיו.

25. ראו: ע' ליפשיץ ואחרים, 'התל על ההר: פתרון לבעיית מיקומה של ירושלים בתקופות הברונזה והברזל?', **חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** ח, תשע"ה, עמ' 161-175. הצעה זו שומטת את הקרקע גם מתחת לטענה שממלכת דוד ושלמה לא הייתה קיימת, לאור העדר ממצאים ארכאולוגיים משמעותיים בירושלים מהמאה העשירית לפנה"ס. האפשרות המוצעת במאמר הנ"ל לגבי ירושלים בתקופת אל עמארנה רלוונטית באותה מידה לתקופת הממלכה המאוחדת.

26. על כך ראו עוד: א' דה-גרוט וה' גבע, 'ואף על פי כן – עיר דוד אינה בהר הבית', **חידושים בחקר ירושלים** 21, תשע"ו, עמ' 7-24.

גילחו את הגבעה שמדרום להר הבית, היא גבעת החקרא, וזו הסיבה להיעלמות תקופות שונות מן הממצא הארכאולוגי.²⁷ האם בעיה זו ייחודית לירושלים, שבשל אופייה ההררי תקופות רבות בתולדותיה נמחקו ונעלמו, כפי שטוען נאמן? סקירה של הנתונים מכל רחבי הארץ מלמדת שבעיה זו אינה נחלתה של ירושלים בלבד; היא באה לידי ביטוי באתרים חשובים נוספים ברחבי הארץ.

מגידו ומסע תחותימס השלישי

המלך תחותימס השלישי, אחד ממלכי מצרים החשובים, השאיר אחריו תיאורים של מסעותיו לארץ כנען במהלך המאה החמש עשרה לפנה"ס. באחד מהם מסופר על מצור סביב מגידו שנמשך שבעה חודשים. ממקור זה עולה שהעיר מגידו הייתה מבוצרת ביותר, והיה צורך לשפוך עליה סוללה ולבנות סביבה דייק. כמו כן נאמר שם: "הלא ככבוש אלף ערים כבוש מנתי (מגידו)".²⁸ מגידו הייתה אחת הערים החשובות ביותר בארץ בתקופות המקראיות, ואחת מהערים שנחפרו בצורה אינטנסיבית החל מראשית המאה העשרים (ארבע משלחות חפירה ועשרות שנות חפירה במהלך למעלה ממאה ועשר שנים). אולם למרות החפירות הנרחבות שנעשו בה, אין התאמה בין הממצא הארכאולוגי למקורות ההיסטוריים הנוגעים לתקופת הברונזה המאוחרת. המחקר הארכאולוגי מלמד שבשכבה IX של מגידו המתוארכת לתקופה זו לא הייתה חומה.²⁹

מגידו ומכתבי אל עמארנה

בעיה דומה קיימת לגבי מגידו של אמצע המאה הארבע עשרה לפנה"ס. בארכיון שהתגלה באל עמארנה שבמצרים נמצאו שמונה מכתבים שנשלחו מבירידיה מלך

27. ראו בפירוט: 'מייטליס, **לחפור את התנ"ך**, ירושלים תשס"ו, עמ' 206-212.
28. ש' ייבין, 'ספר הזכרונות אשר לתחותימס הג', בתוך: נ' סלושץ (עורך), **קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** ג, ירושלים תרצ"ה, עמ' 159, וראו עוד שם, עמ' 165-166. ראו גם: ש' ייבין, 'נוספות לספר הזכרונות של תחותימס השלישי', **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** א ג, תרצ"ד, עמ' 18-20.
29. ראו: ר' גונן, 'העיר בכנען ערב כיבוש הארץ בידי בני ישראל', **מלאת: מחקרי האוניברסיטה הפתוחה בתולדות ישראל ותרבותו** א, תשמ"ג, עמ' 25-38; א' קמפינסקי 'הביצורים בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת', בתוך: ח' כצנשטיין ואחרים (עורכים), **האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 115; הנ"ל, **מגידו: עיר-מדינה כנענית ומרכז ממלכתי ישראל**, תל אביב 1993, עמ' 61. על ההצעות השונות לאיזו שכבה ארכאולוגית במגידו יש לייחס את תיאורו של תחותימס השלישי, ראו: ד' אוסישקין, **מגידו בתקופת המקרא – עיר ואם בכנען ובישראל**, ירושלים תשע"ז, עמ' 196.

מגידו למלך מצרים, ומהם עולה שמגידו הייתה עיר חשובה ומבוצרת בתקופה זו ונאבקה בניסיונות פלישה של לבאיה מלך שכם לאדמותיה.³⁰ באחד המכתבים מלך מגידו מכנה את עירו "עיר המלך" ומספר ש"אני שומר את חומ[ות] העיר של המלך אדוני" (א"ע 243). במכתב אחר הוא מציין שבשל בעיות ביטחוניות אין הוא יכול לצאת את שער העיר (א"ע 244).³¹

בניגוד לכך, המחקר הארכאולוגי מלמד שהעיר מגידו המתוארכת לתקופה זו (שכבה IX) הייתה עיר דלה נטולת ביצורים. על מנת לפתור את הסתירה הציע פינקלשטיין להקדים את תיארוכה של שכבה VIII העשירה יותר לאמצע המאה הארבע עשרה לפנה"ס, היא תקופת מכתבי אל עמארנה, ובכך ליצור התאמה בין ההיסטוריה לארכאולוגיה. הבעיה בניסיון זה היא שהוא מתעלם מתוצאות בדיקות פחמן ומהימצאות כלים מיקנים³² בשכבה VIII, המתארכים שכבה זו לסוף המאה הארבע עשרה לפנה"ס, כחמישים שנה מאוחר יותר. ואכן אוסישקין, שותפו של פינקלשטיין לחפירה, אינו מקבל את גישתו.³³ לסיכום, מגידו במאות החמש עשרה והארבע עשרה לפנה"ס הייתה עיר נטולת ביצורים, ואילו שני מקורות מצריים בלתי תלויים מתארים אותה כעיר מבוצרת וחזקה.

אשקלון ותבליטי מרנפתח

בתבליטי מרנפתח מתואר בצורה ציורית כיבוש העיר אשקלון על ידי המלך ששלט במצרים בסוף המאה השלוש עשרה לפנה"ס. לפי הציור אשקלון הייתה עיר מבוצרת והמצרים עשו עליה מצור. גם במצבה שהציב פרעה מרנפתח, המכונה 'מצבת ישראל', הוא מתפאר בכיבושן של גזר ואשקלון. אולם בניגוד לאלה, המחקר הארכאולוגי לא מצא באשקלון חומה מתקופה זו.³⁴ חופר אשקלון היה ער לבעיה וסיכם את דבריו:

30. ראו: גליל (לעיל, הערה 13).

31. ראו: צ' כוכבי-רייני, **למלך אדוני – מכתבי אל עמארנה**, ירושלים תשס"ה, עמ' 199.

32. כלים מיקנים הם כלי ייבוא יפים שנמצאו ברחבי המזרח התיכון ושמוצאם הוא מהעיר מקנה שביוון. לכלים אלה חשיבות רבה במחקר תקופת הברונזה המאוחרת, שכן תקופת ייצורם הייתה קצרה יחסית, ולכן הם משמשים במחקר כעוגן כרונולוגי.

33. על הוויכוח בין אוסישקין ופינקלשטיין בעניין זה ראו: I. Finkelstein & D. Ussishkin, 'Archaeological and Historical conclusions', in: I. Finkelstein et al. (eds), *Megiddo III – The 1992-1996 Seasons*, Tel-Aviv 2000, pp. 592-594.

34. ראו: L.E. Stager, 'Merneptah, Israel and Sea Peoples: New Light on a Old Relief', *Eretz Israel* 18, 1985, pp. 56*-64* ופלישתים בתקופת ההתנחלות והשופטים', בתוך: **מנוודות למלוכה** (לעיל, הערה 1), עמ' 353-352. בחפירותיו של סטייגר באשקלון לא נמצאה חומה; ראו: ל"א סטייגר, ערך 'אשקלון',

"עד כה לא התגלו באשקלון ביצורים מתקופת הברונזה המאוחרת, אף שבתבליטי מרנפתח בכרנך נראית אשקלון כעיר בצורה או כמצודה בתוך עיר".³⁵ בשל סתירה זו יש הטוענים שהציירים המצריים ציירו את ערי כנען בצורה סטנדרטית, ואין ללמוד מהם על אופי הערים בכנען, אך טענה זו אינה מוסכמת על הכול.³⁶

שומרון בירת ממלכת ישראל

העיר שומרון, בירת ממלכת ישראל, נכבשה על ידי סרגון מלך אשור בשנת 721 לפנה"ס. עדויות על כיבושה נמצאות בשתי כתובות של מלך אשור המכונות 'כתובת הסיכום מכלח' ו'האנאלים'. בשתייהן כתוב כך: "[השון] מרונים אשר באו בדברים עם מלך... שלא להשתעבד... ויצאו לקרב... חזרתי וישבתי את שומרון יותר משהיתה קודם, ואנשים מארצות כיבושי הבאתי לתוכה".³⁷

משני המקורות עולה שלאחר כיבושה של בירת ישראל היא נבנתה ויושבה מחדש. אולם בחפירות שנעשו במקום על ידי טובי הארכאולוגים במחצית הראשונה של המאה העשרים, נמצא באקרופוליס של שומרון מתחם מפואר בנוי מאבני גזית ובו ממצאים המעידים על עושר רב, כמו פיסות שנהב מעוטרות, וכן את 'חרסי שומרון', ששימשו כתעודות משלוח של שמן ויין. החוקרים הסיקו כי מתחם זה היה מרכזה של העיר שומרון בירת ממלכת ישראל, ואילו מעירו של סרגון שנבנתה על חורבות שומרון לא נמצא שריד כלשהו.

אומנם העיר נבנתה מחדש בתקופה ההלניסטית ומאוחר יותר שבה ונבנתה על ידי הורדוס, אך האם הבנייה המאוחרת יכולה להסביר את היעלמותה המוחלטת של העיר שבנה סרגון, שלפי עדותו הייתה גדולה יותר מעירם של מלכי ישראל?

תל עזקה והכתובות האשוריות

עזקה המזוהה עם תל זכריה שבשפלה הייתה אחת הערים החשובות בממלכת יהודה. גם היא סבלה את נחת זרועו של סרגון מלך אשור, ואת כיבושה הוא מתאר כך:

האנציקלופדיה החדשה (לעיל, הערה 14), עמ' 102. לדיון על מהימנות הציורים המצריים ראו: Y. Yadin, *The Art of Warfare in Biblical Lands I*, New York 1963, pp. 96-97. וראו לעומתו את נאומן, הסבור שיש ללמוד מתיאורים אלה על פרטי הביצורים: N. Naumann, *Architektur Kleinasiens*, Tubingen 1971, p. 312, Fig. 421.

35. סטייגר, ערך 'אשקלון' (לעיל, הערה 34).

36. ראו: ידן (לעיל, הערה 34); נאומן (לעיל, הערה 34).

37. מ' כוגן, *אסופת כתובות היסטוריות מאשור ובבל: מאות ט'-ו' לפסה"נ*, ירושלים תשס"ד, עמ' 62, ומעין זה בעמ' 64.

[האל אשור תמך] בי ואל ארץ [הודה הלכתי. ב]מהלך מסעי, את המנחה של מ[לך]... האל האשור אדוני, את המחוז [של חזקי] הו היהודי כמו... **העיר עזקה**, בית מבטחו, אשר ב[ן] גב[ול] ולי ובין ארץ יהודה... שוכן על גבי רכס הר, כמו פגיונות (?) ברזל ללא מספר מתנשאים לשמים... בצורות ומתחרות בהרים הנישאים; למראה עיניים כאילו מן השמים... [בסוללות עפר] כבושות, באילי מצור חזקים (?) מוגשים (לחומה), בהסתערות חיל רגלים, במנה[רות] (?)... את... סו[סי] ראו, את קול צבאות אשור העצומים שמעו ופחדו [בבם... את...] לכדתי, שללתי שללם, הרסתי, החרבתי...³⁸

מאוחר יותר נזכרו עזקה ולכיש כערי המבצר האחרונות של ממלכת יהודה שעמדו במצור של צבא בבל (ירמיהו ל"ד, ז). אישור לידיעה זו נמצא באחד מהאוסטרקונים שנמצאו בחפירות של סטרקי בלכיש: "כי אל משואות לכיש נחנו שומרים, ככל האותות אשר נתן אדוני, כי לא נראה את עזקה" (חרס מספר 4).³⁹ לאור המקורות ההיסטוריים היינו אמורים למצוא באתר שתי שכבות חורבן, כפי שנמצאו בלכיש: האחת מימי הכיבוש האשורי מסוף המאה השמינית לפנה"ס, והשנייה מימי הכיבוש הבבלי מראשית המאה השישית לפנה"ס. אולם החפירות בשטח אכזבו.

בשנים 1898-1899 נחפרה עזקה על ידי פרדריק בליס ורוברט מקליסטר מטעם הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל, ובאתר נמצאה מצודה עם מגדלים שתוארכה על ידם לתקופת המלוכה. אולם מצודה זו אינה גדולה, עומדת על פני שטח קטן בלבד מפני התל ואינה מתאימה לתיאור הדרמטי של סרגון. אין לדעת אם הייתה שייכת לשלב שקדם לכיבוש האשורי או לכיבוש הבבלי.

בשנים האחרונות נעשות חפירות באתר מטעם אוניברסיטת תל אביב. החפירות נמשכות כבר שש עונות חפירה, שטחי החפירה פרוסים בכל מרחבי האתר, מכל עבריו ואף ברמה שבראשו, ולמרות זאת החיפושים אחר סוללת המצור האשורית (שתוצאותיהם עדיין לא פורסמו רשמית) ככל הנראה עלו עד כה בתוהו.⁴⁰ ראוי לציין שבחפירות בעזקה התגלו אומנם חומות מרשימות, אך לדעת החופרים הן מתוארכות לתקופת הברונזה התיכונה, כאלף שנים לפני ימיו של סרגון.

38. שם, עמ' 73-74.

39. נ"ה טור סיני, **תעודות לכיש – מכתבים מימי ירמיהו הנביא**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 106.

40. ראו: O. Lipschits et al., 'Interdisciplinary Research of Assyrian Siege Ramps – The Case of Tel Azekah', *Hebrew Bible and Ancient Israel* 4, 2015, pp. 135-143; ע' ליפשיץ ואחרים, 'חמש עונות חפירה בתל עזקה: ציפיות, ממצאים והפתעות', **קדמוניות** 156, תשע"ט, עמ' 84-99.

חצור וכתבי המארות

חצור שבגליל הייתה העיר הגדולה ביותר בארץ ישראל בתקופת הברונזה התיכונה. לא יפלא אפוא שהיא מוזכרת בתעודות שונות גם מחוץ לארץ ישראל. התעודה הקדומה ביותר המזכירה את חצור היא תעודה מקבוצת כתבי המארות שהתגלתה במצרים. בקבוצת כתבי המארות המאוחרת, המתוארכת לסוף המאה התשע עשרה לפנה"ס,⁴¹ מוזכרת חצור יחד עם ליש, עיון ועוד.⁴² אולם מחפירותיהם של ידן ובן תור עולה שחצור הגדולה נוסדה רק במהלך המאה השמונה עשרה לפנה"ס.⁴³ כיצד אם כן ניתן לפרש את אזכורה של חצור בתקופה שבה, על פי תוצאות החפירות, חצור עדיין לא הייתה קיימת?

חצור ומארי

בתקופת הברונזה התיכונה, במחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס, הייתה חצור עיר הממלכה הגדולה ביותר בכנען. בארכיון שהתגלה במארי, עיר חשובה ומרכז כלכלי בסמוך לנהר הפרת בצפון סוריה, נמצאו תכתובות ותעודות המלמדות על קשרים ענפים בין מארי לחצור שבגליל. מהמכתבים עולה שחצור הייתה עיר חשובה וניהלה עסקים עם מארי. על פי הכרונולוגיה המקובלת (התיכונה), מארי נכבשה ונשרפה על ידי ח'מורבי באמצע המאה השמונה עשרה לפנה"ס. המכתבים נכתבו אפוא בתקופה שקדמה לחורבן מארי, דהיינו במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה לפנה"ס, בימיהם של המלכים שמשי-אדו הראשון וזימרילים. אולם החפירות הארכאולוגיות מלמדות שהעיר חצור הגדולה נבנתה ובוצרה לכל המוקדם במהלך המאה השמונה עשרה, כלומר בראשית תקופת הברונזה התיכונה.⁴⁴ נמצא שעל פי התייעוד ממארי, חצור הייתה עיר חשובה בראשית המאה השמונה עשרה לפנה"ס, ואילו המחקר הארכאולוגי מלמד שבתקופה זו חצור רק התחילה את צעדיה הראשונים. כיצד אם כן ניהלה חצור עסקים כה מסועפים עם מארי, שכללו משלוחי זהב, כסף, אבנים יקרות

41. לדיון על משמעותם של כתבי המארות ראו לעיל, הערות 10 ו-12.

42. נ' נאמן, 'ארץ ישראל בתקופת הממלכה המצרית התיכונה', בתוך: 'אפעל (עורך), **ההיסטוריה של ארץ-ישראל – התקופות הקדומות**, ירושלים 1982, עמ' 147.

43. 'ידן וא' בן תור, ערך 'חצור', **האנציקלופדיה החדשה** (לעיל, הערה 14), עמ' 533, 542.

44. ראו לעיל, הערה 43.

ואפילו זמרים/נגנים⁴⁵ מחצור למארי, בתקופה שבה, על פי הדעה הרווחת, חצור הייתה עיר קטנה בתחילת דרכה?⁴⁶

דיון

באתרים רבים מתקופת הברונזה והברזל המוזכרים גם במקור היסטורי קיימת בעיה של חוסר התאמה בין המקורות ההיסטוריים לממצא בשטח. כך בתקופת הברונזה התיכונה (כתבי המארות בעניין ירושלים וחצור; מכתבי מארי בעניין חצור), כך בתקופת הברונזה המאוחרת (ירושלים ומגידו במכתבי אל עמארנה; מגידו ומסע תחותימס השלישי; אשקלון ותיאור כיבוש מרנפתח) וכך בתקופת הברזל 2 (כתובות סרגון בעניין שומרון ועזקה). לאלו יש להוסיף את שאלת קיומה של ירושלים בתקופת בית תלמי.

אומנם, ראוי לחשוד באמינותן של כתובות התפארות שמלכי העולם הקדום השאירו אחריהם, כגון תיאור כיבוש אשקלון על ידי מרנפתח, תיאור כיבוש מגידו על ידי תחותימס ותיאור כיבוש עזקה על ידי סנחריב. לא מן הנמנע שמקורות אלה לוקים בהגזמה, והערים הללו לא היו חזקות ומבוצרות כפי שתואר. אולם אין כל סיבה לפקפק באמינותן של עדויות המשיחות לפי תומן כמו מכתבי אל עמארנה, כתבי המארות, מכתבי מארי או כתב הזכויות של אנטיוכוס השלישי. השאלה אם כן היא האם הארכאולוגיה היא הפוסק האחרון בשחזור העבר של אתרים ארכאולוגיים? מהי הדרך הנכונה ליצירת תמונה מהימנה של העבר?

בחינה של מסקנות הארכאולוגיה בימינו מלמדת שגם בכלים הארכאולוגיים ובמסקנות הנובעות מהם חלה תמורה.

על שינויים בתיארוך אתרים ארכאולוגיים במחקרים חדשים

מהי מידת המהימנות של התיארוכים המתבססים על המחקר הארכאולוגי? עד לאחרונה ההנחה הרווחת בקרב הארכאולוגים הייתה שלאחר כמאה וחמישים שנות מחקר תיארוך האתרים בארץ ישראל עומד על קרקע מוצקה. אולם בשנים האחרונות שודרגו שיטות החפירה, החפירות נעשו זהירות יותר, ונוהגים לסנן את החומר בשיטת 'הסינון הרטוב', המאפשר למצוא גם ממצאים זעירים ביותר. גם השיטות לבדיקת פחמן 14 בממצאים אורגניים מחפירות ארכאולוגיות עברו שינויים, ובדיקות

45. א' מלמט, 'זמרים/נגנים מחצור נשלחים למארי', **קדמוניות** 117, תשנ"ט, עמ' 43-44. מלמט מסיק ממכתב שהתגלה במארי שחצור הייתה "מושב של 'אקדמיה' למוסיקה, שהמוניטין שלה יצאו למרחקים".

46. ראו: א' בן תור, 'חצור והכרונולוגיה של תקופת הברונזה התיכונה', בתוך: **לזכרו של יגאל ידן במלאת עשרים שנה למותו**, ירושלים תשס"ו, עמ' 13-26.

אלה, שהפכו לחלק בלתי נפרד מכלי העבודה של החופרים, מערערות כמה מוסכמות במחקר הארכאולוגי. למעשה, הארכאולוגים מסרו במידה רבה את מפתחות התיארוך לידי הפיזיקאים, והמילה האחרונה בנושא היא שלהם.⁴⁷ יש להוסיף שבכל החפירות הארכאולוגיות לא נחפר שטח האתר הארכאולוגי כולו. הארכאולוג בוחר בדרך כלל שטח מסוים לחפירה, המתפרש על פני כמה אחוזים בלבד משטחו הכולל של היישוב הנחקר, ומניח שהוא משקף את התמונה ההיסטורית של האתר כולו. לעיתים הרחבת שטחי החפירה מעלה ממצאים חדשים ומשנה את המסקנות ההיסטוריות הרווחות בנוגע לאתר. להלן נציג כמה אתרים שחל ערעור בתיארוך שלהם שהיה מקובל זה שנים.

תמנע

בשנות השלושים של המאה העשרים חקר הארכאולוג נלסון גליק את המכרות בתמנע שבדרום הנגב והגיע למסקנה שאלו הם מכרות מימי שלמה, כלומר מן המאה העשירית לפנה"ס. דעתו התקבלה, ולאחד האתרים המרכזיים בבקעת תמנע ניתן השם 'עמודי שלמה'. בשנות השישים של המאה העשרים החל לעבוד במקום בנו רותנברג. הוא מצא במקום מקדש מצרי וחרותת של רעמסס השני, והגיע למסקנה שהמכרות פעלו בעיקר בתקופת הממלכה החדשה במצרים במאה השלוש עשרה לפנה"ס, כ־300 שנה לפני ימי שלמה.⁴⁸ למשך עשרות שנים דעתו של נלסון גליק נחשבה כנחלת העבר.

בשנים האחרונות התבצע במקום מיזם ארכאולוגי רב-היקף בראשותו של ארז בן יוסף מאוניברסיטת תל אביב, והקערה שוב התהפכה על פיה. מסקנת המחקר העכשווי, המתבסס בעיקר על תיארוך של פחמן 14 מחומרים אורגניים שנמצאו במקום המכונה 'גבעת העבדים', קובעת שרוב הפעילות בתמנע הייתה בתקופת המלך שלמה, במאה העשירית לפנה"ס.⁴⁹ אומנם הייתה במקום פעילות מסוימת גם בתקופת הממלכה החדשה במצרים, אך היקפה היה קטן יחסית.

47. מאחר שרובם המכריע של הארכאולוגים אינם מבינים בפיזיקה, הם מקבלים את התיארוך של הפיזיקאים כאמת מדעית מוחלטת. יש להניח שברבות השנים אמת זו עתידה אף היא להתערער.

48. ב' רותנברג, 'מחקרי תמנע 1959-1990: סיכום שלוש שנות מחקר-ישדה ומעבדה ארכאולוגיים וארכיאומטלורגיים בבקעת-תמנע ובסביבתה', בתוך: 'אבירים ואחרים (עורכים), **אילת והערבה**, ירושלים 1995, עמ' 1-45.

49. ראו: E. Ben-Yosef et al., 'A new chronological framework for Iron Age copper production in Timna (Israel)', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 367, 2012, pp. 31-71.

מגדל המעיין בעיר דוד

אחת המוסכמות בשנים האחרונות בחפירות עיר דוד היא שהמגדל הבנוי אבני ענק הנמצא מעל מעיין הגיחון נבנה בתקופת הברונזה התיכונה, ב-1800 לפנה"ס לערך. לאור זאת נקבע כי התעלה המכונה 'התעלה הכנענית', הנמצאת מתחת למגדל, נחפרה אף היא בתקופה זו.⁵⁰ אולם לאחרונה נחקר המגדל מחדש, ומתחת ליסודותיו נמצאה שכבת עפר ובה חומרים אורגניים. בדיקת פחמן 14 של חומרים אלה העלתה שמקורם במאה התשיעית לפנה"ס, ולא במאה השמונה עשרה לפנה"ס. בהנחה שהמגדל הוא בן זמנה של השכבה שנמצאה תחת יסודותיו או מאוחר לה, יש לאחר את התיארוך שלו בכ-1000 שנה.⁵¹

מי בנה את הכותל המערבי?

שינויים משמעותיים בתיארוך אתרים עתיקים היא גם נחלת אתרים מאוחרים יותר. נביא לכך דוגמה אחת. מוסכמה רווחת היא שאת הכותל המערבי בנה המלך הורדוס.⁵² סיתות השוליים המאפיין את אבני הכותל מכונה במחקר 'סיתות הרודיאני'.⁵³ אולם חפירות נוספות שבוצעו ביסודות הכותל המערבי שינו את התמונה. בחפירתו של אלי שוקרון מתחת ליסודות הכותל המערבי באזור קשת רובינסון נמצאו מטבעות מימיהם של נציבים רומאיים ששלטו בירושלים כעשרים שנה לאחר מותו של הורדוס.⁵⁴ הכלל הארכאולוגי קובע שאם נמצאו ממצאים מתחת ליסודותיו של קיר, הקיר הוא בן זמנו של הממצא המאוחר ביותר או שהוא מאוחר לו. לאור ממצא המטבעות, נראה כי לפחות החלק הדרומי של הכותל המערבי נבנה שנים רבות לאחר מותו של הורדוס.

50. ראו: ר' רייך וא' שוקרון, 'חפירות חדשות במדרון המזרחי של עיר דוד', **קדמוניות** 122, תשס"ב, עמ' 78-87; הנ"ל, 'חפירות ב"בריקה החצובה" שליד מעיין הגיחון', **חידושים בחקר ירושלים** יא, תשס"ו, עמ' 17-21. ראו גם את סיכומו של מאיר בעניין הביצורים בעיר דוד (לעיל, הערה 8). ראוי לציין שעד עתה לא פורסם דו"ח חפירה מסודר של חפירות עיר דוד, ולכן לא ניתן לדעת מהו הבסיס המדעי לתיארוך המגדל. עם זאת, יש לציין שבנייה באבני ענק מאפיינת את תקופת הברונזה התיכונה.

51. ראו באתר מכון ויצמן: <https://heb.wis-wander.weizmann.ac.il/chemistry/n-8718>, וראו גם: J. Regev et al., 'Absolute Dating of the Gihon Spring Fortifications, Jerusalem', *Radiocarbon* 59, 2017, pp. 1171-1193.

52. ראו למשל את סיכום החפירות שנעשו בסמוך להר הבית עד ראשית שנות התשעים של המאה העשרים – גבע (לעיל, הערה 24), עמ' 660-662.

53. מקובל לתארך את המבנה של מערת המכפלה לימיו של הורדוס רק על בסיס סיתות אבני הבניין, הדומה לסיתות אבני הכותל. אין כל מקור היסטורי לכך שמערת המכפלה נבנתה על ידי הורדוס.

54. ראו: א' שוקרון, 'יסודות הכותל המערבי: האם הורדוס בנה אותם?', בתוך: א' מירון (עורך), **מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה** 7, ירושלים תשע"ב, עמ' 15-29.

בשלב זה של החפירות עדיין מוקדם לקבוע מי בנה את כותלי הר הבית, ונדרשות חפירות נרחבות יותר לאורך כתלים אלו על מנת לקבוע מי בנה את המסגרת של הר הבית, אולם דומה שהקישור הברור בין כותלי הר הבית להורדוס התערער.

ראוי לציין שגילוי המטבעות של הנציבים הרומאיים מתחת ליסודות הכותל דווקא עולה בקנה אחד עם המקורות ההיסטוריים, שכן מקורות שונים כמו יוסף בן מתתיהו ו**ספר הבשורה על פי יוחנן** (שהוא חלק מהברית החדשה) מספרים על המשך עבודות בניית המקדש שנים רבות לאחר מותו של הורדוס. על פי יוסף בן מתתיהו, הבנייה נמשכה עד לימיו של אגריפס השני, קרוב לשבעים שנה לאחר מותו של הורדוס שנפטר בשנת 4 לפנה"ס.⁵⁵ דומה אם כן שהפעם אכן הארכאולוגיה פוגשת את ההיסטוריה.

אין ספק שהמחקר הארכאולוגי נמצא לעיתים קרובות במבוכה, שכן מוסכמות רווחות לפתע מתערערות. יש להניח שעוד יחולו שינויים בהבנה ובתיארוך של אתרים שונים נוספים בעקבות חפירות חדשות וכלי המחקר החדשים, וכי עדיין לא נאמרה המילה האחרונה.

על מגבלות המחקר הארכאולוגי

על אף חשיבותו של המחקר הארכאולוגי, יכולותיו מוגבלות לעיתים. ללא מקורות היסטוריים הארכאולוג מגשש לעיתים כסומא בארובה, הן בתקופות היסטוריות קדומות הן בתקופות מאוחרות.⁵⁶ כך למשל, ללא הידיעות ההיסטוריות לא ניתן היה לדעת שחלק מן החורבנות של אתרים מהתקופה הביזנטית הם תוצאה של הכיבוש הפרסי בשנת 614 לספירה, ולא של הכיבוש המוסלמי שהתרחש עשרים וארבע שנים מאוחר יותר. לשלטונה של פרס בתקופה זו במשך חמש עשרה שנה בארץ אין עקבות ארכאולוגיים ברורים. גם על עשרות השנים של תקופת הכיבוש הבבלי בארץ ישראל אנו יודעים מעט מאוד, ואף העקבות בשטח של תקופת בית תלמי בירושלים שנמשכה כ-100 שנה דלים ביותר.

55. ראו: יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות היהודים**, ספר חמישה עשר 380; ספר עשרים 319; **הבשורה על פי יוחנן**, ב 20. ראו גם: י"ל לוי, 'בפני הבית: ירושלים – העיר והמקדש בשלהי ימי בית שני', בתוך: מ' שטרן (עורך), **ההיסטוריה של ארץ-ישראל – שלטון רומי**, ירושלים 1984, עמ' 188.

56. ברוח דברים אלה כתב פרופ' עמיחי מזר, חתן פרס ישראל: "על אף הישגיה הרבים של הארכאולוגיה, איני יכול להסכים עם הדעה כי ניתן לכתוב היסטוריה על סמך ממצא ארכאולוגי אולם בלבד. פרשנות הממצאים הארכאולוגיים אינה פשוטה כלל ועיקר, שכן ממצא אחד יכול להתפרש באופנים שונים" (ע' מזר, 'דברים על הזיקה בין הארכאולוגיה של ארץ-ישראל לחקר ההיסטוריה של תקופת המקרא', בתוך: י"ל לוי וע' מזר [עורכים], **הפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא**, ירושלים תשס"א, עמ' 103).

המחקר הארכאולוגי גם לא תרם מאומה לידיעותינו על הכיבוש הסלגו'קי של ארץ ישראל ועל שליטתו בה במשך למעלה מעשרים וחמש שנה בסוף המאה האחת עשרה לספירה. על כיבוש זה אנו יודעים אך ורק מתוך המקורות ההיסטוריים. מן הדוגמאות שהובאו לעיל עולה שלא כל האירועים משתקפים כראוי בממצא בשטח, גם אם היו חשובים, ולאור כלי המחקר החדשים, תאריכים שנראו בעבר מוצקים ייתכן שיש לבודקם מחדש. האם מגיע אפוא לארכאולוגיה מעמד הבכורה בחקר העבר? או כניסוחו של נאמן ההיסטוריון: האם באמת מגיע לארכאולוגיה המעמד של 'בית המשפט העליון' במחקר המקראי וההיסטוריון?⁵⁷ דומה שאין מנוס מהמסקנה שהארכאולוגיה איננה חזות הכול בחקר העבר. הצטברות המקרים שבהם אין התאמה בין הממצא הארכאולוגי למקורות הכתובים מחייבת לשנות את 'הפרדיגמה', בלשונו של תומס קון,⁵⁸ ולחפש הגדרות וכלי מחקר חדשים.

סיכום

על היחס בין המקרא לארכאולוגיה כתב הארכאולוג זאב הרצוג:

הסתירות בין התמונה ההיסטוריוגרפית המקראית לבין המציאות הארכאולוגית ידועות זה עשרות שנים ומוכרות לכל חוקר. בימיה הבטוחים של הארכאולוגיה המקראית טרם חשנו שהסתירות מכריעות את הכף... זהו בדיוק שלב המשבר, על פי תפיסתו של קון, בו מתרבות האנומליות שהחוקרים צריכים להתמודד אתן ומופיעים פתרונות מאולצים לממצא הסותר. כאשר יותר ויותר חוקרים חשים כי הוגדשה סאת התירוצים וכי 'המדע התקני' אינו מסוגל להתמודד עם הקשיים, מגיע שלב המהפכה. כאמור, אני מבקש לטעון כי הארכאולוגיה של ארץ ישראל נמצאת בעיצומה של מהפכה מדעית כזו.⁵⁹

כפי שהראינו לאורך המאמר, דבריו של הרצוג, שהתייחסו אך ורק לשאלת המקרא והארכאולוגיה, הם חלק משאלה רחבה יותר הנוגעת להתאמה בין המקורות ההיסטוריים בכללם למחקר הארכאולוגי. אך בניגוד למסקנת הרצוג, שיש לבטל את הממד ההיסטורי של המקרא, דומה שהדרך הנכונה היא להכיר במגבלותיה של הארכאולוגיה ולהגדיר מחדש את תפקידה. אין להתעלם כליל מהמקורות הכתובים, גם כאשר אין הם באים לידי ביטוי במחקר הארכאולוגי. כך כתב הארכאולוג המנוח אברהם בירן:

חקר המקרא והמחקר הארכאולוגי הן שתי דיסציפלינות שונות המבוססת על עקרונות שונים... ואין לערבב את האחת עם השניה... מה עושה הארכאולוגיה? היא מסבירה, היא

57. ראו: נאמן (לעיל, הערה 3).

58. ת' קון, **המבנה של המהפכות המדעיות**, תל אביב 1962. את הפרדיגמה קשה מאוד לשנות, שכן בעיני החוקרים היא הופכת להיות מוסכמה מוחלטת שעליה אין ערעור.

59. ז' הרצוג, 'ארכאולוגיה, מקרא והחברה הישראלית', **על אתר**, ז, תש"ס, עמ' 9-16.

מאירה, היא מדגימה. אי־אפשר להפריד בין הדיסציפלינות, אבל אין האחת מוכיחה את השנייה ואל לנו לנסות לעשות זאת.⁶⁰

דומה שדבריו של בירן על התנ"ך חלים גם על היחס בין מקצוע ההיסטוריה לארכאולוגיה.

נראה אפוא שיש צורך לשנות את התפיסה בעניין מקומה של הארכאולוגיה של תקופת המקרא בחקר העבר. כפי שהארכאולוגיה של תקופת הבית השני, המשנה והתלמוד ואף של תקופות מאוחרות יותר עוסקת בעיקר בחקר התרבות החומרית, בחקר הדת כפי שהיא משתקפת מהממצא החומרי, ובגאוגרפיה היישובית, ואינה מנסה להוכיח או לסתור את ההיסטוריה הכתובה אלא להאיר נושאים שאינם באים לידי ביטוי במקורות הכתובים, כך יש להתייחס גם לארכאולוגיה של תקופות הברונזה והברזל ולהבין את מגבלותיה. כך נוכל להימנע מפתרונות מאולצים ומסתירות בלתי פתירות בין ההיסטוריה והארכאולוגיה.

אחת ממגבלות הארכאולוגיה היא שבניגוד למחקר ההיסטורי, המאפשר לחוקר לגשת אל המקור ההיסטורי הנשמר בספריות או בארכיונים, לחוקרו מחדש ולנסות להסיק ממנו מסקנות אחרות ושונות מאלו של החוקרים שהיו לפניו, שכבה ארכאולוגית שנחפרה מוסרת מן השטח ואינה ניתנת לחפירה מחודשת. מבחינות רבות שכבה זו היא אבודה, ואין לנו אלא להסתמך על הדו"ח של הארכאולוג שחפר לראשונה במקום ולהניח שלא שגה בהצגת העובדות ולא השמיט פרטים חשובים. בשל כך אתרים חשובים שנחפרו בעבר נחשבים אבודים מבחינה מחקרית, שכן החפירות באותם אתרים לא נעשו על פי אמות המידה של המחקר המדעי המקובלות במאה העשרים ואחת.

כל ארכאולוג העובד בשטח יודע עד כמה קשה לפעמים, בעיקר באתרים מקראיים, לקבוע מהו קיר ומהי שורת אבנים מקרית, ועד כמה באתרים רב-שכבתיים קשה לעיתים לתארך קירות שאינם ניגשים לרצפה ברורה, כיוון שבאתרים קדומים הרצפות היו שכבות עפר בלבד. לא תמיד ניתן לקבוע אם שורת האבנים המזוהה כקיר נמצאת מעל לרצפה או מתחתיה. הדבר משמעותי לתיארוך המבנה, שכן אם החרסים הצמודים לקיר נמצאים מתחת למבנה, ייתכן שהם שייכים לשלב קדום יותר או לשלב הבנייה של המבנה, ואם הם נמצאים מעל הרצפה הם שייכים לשלב האחרון של חיי המבנה. פערי הזמן בין בניית המבנה לסופו יכולים להיות בני עשרות שנים. ייתכן שחוקרים בעתיד ימרטו את שערות ראשיהם כשיעברו על דוחות החפירה של ימינו, שכן יש להניח שהמחקר בן ימינו לא יעמוד באמות המידה של המחקר המדעי בעוד חמישים שנה.

60. א' בירן, 'בין מקרא לארכאולוגיה', על אתר ז, תש"ס, עמ' 17-21.

יש להוסיף ולציין את אחד ההבדלים המשמעותיים בין דור המייסדים של הארכאולוגיה לבין הדורות שבאו אחריהם. לדור המייסדים הייתה מידה מסוימת של צניעות. בדרך כלל הם הכירו היטב את המקורות ההיסטוריים וגם הבינו את מגבלותיו של המחקר הארכאולוגי. בדורות המאוחרים יש לא מעטים החסרים מידה זו. הבנה זו תאפשר לנו להגדיר את מקומה של הארכאולוגיה בחקר העבר. אין לי אלא להצטרף לדבריה של פרופ' שרה יפת, חוקרת תנ"ך חשובה וכלת פרס ישראל:

הזעקה המרה נובעת מכך שמלכתחילה לקחה על עצמה הארכאולוגיה של ארץ-ישראל... תפקיד שאינה יכולה למלא ואינה צריכה למלא: 'להוכיח את ההיסטוריה' או להכחיש אותה... תפקיד הארכאולוגיה הוא לגלות את התרבות החומרית העתיקה ולהעמיד ככל האפשר את אפיון של התרבויות השונות... עדיין היא רק אחד המקורות לשחזור היסטורי.⁶¹

61. ש' יפת, 'התנ"ך וההיסטוריה', בתוך: **הפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא** (לעיל, הערה 56), עמ' 85.